

Stanisław Ciok

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego

Uniwersytet Wrocławski

Pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław

e-mail: stanislaw.ciok@uni.wroc.pl

**UWARUNKOWANIA ROZWOJU POGRANICZA
POLSKO-NIEMIECKIEGO PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ**

**Conditions shaping the development of the Polish-German borderland
after World War II**

Słowa kluczowe: pogranicze polsko-niemieckie, funkcje granic, granica polsko-niemiecka, obszar peryferyjny

Key words: Polish-German borderland, border functions, the Polish-German border, peripheral area

WPROWADZENIE

W 2015 r. mija 70 lat od zakończenia II wojny światowej. Jedną z najważniejszych jej konsekwencji było odzyskanie tzw. Ziemi Zachodnich i Północnych. Ziemie te ze względu na swoją historię, położenie geopolityczne, uwarunkowania przyrodnicze, społeczne, gospodarcze, kulturowe, charakteryzują się swoją specyfiką i odmiennością w stosunku do innych regionów Polski, w tym i jej pozostałych pograniczy.

Celem artykułu jest ukazanie różnych zjawisk i procesów zachodzących na pograniczu polsko-niemieckim, które w poszczególnych okresach historii powojennej miały istotny wpływ na jego rozwój społeczno-ekonomiczny i zagospodarowanie przestrzenne. Dokonano również pewnej periodyzacji rozwoju uwzględniając ważne dla pogranicza zdarzenia: zakończenie II wojny, podpisanie układu zgorzeleckiego, zniesienie szeregu ograniczeń wojskowych i administracyjnych na pograniczu, „otwarcie” granicy w 1972 r., kryzys społeczno-gospodarczy oraz radykalne przeobrażenia polityczne w kraju, podpisanie przez Polskę i Niemcy traktatu granicznego i traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i Układu z Schengen.

Z uwagi na ogrom tych uwarunkowań ograniczono się do tych, które są głównie przedmiotem zainteresowań geografa (demograficzne, osadnicze, infrastrukturalne).

tury technicznej...). Nie zamieszczano też bogatej dokumentacji statystycznej, kartograficznej, historycznej, bardzo bogatej już literatury naukowej, dokumentów planistycznych i strategicznych, a które wykorzystano we wcześniejszych opracowaniach autora¹.

STAN PRZEDWOJENNY

Obszary przygraniczne z racji swego peryferyjnego położenia uważane są zazwyczaj za regiony nierozwinięte, wymagające aktywizacji. Opóźnienie w rozwoju obszaru przygranicznego może wynikać z co najmniej dwóch powodów; po pierwsze obszar od dawna jest nie zagospodarowany, po drugie – opóźnienie jest skutkiem zmian w przebiegu granicy lub (i) jej funkcji. W drugim przypadku mamy więc do czynienia z obszarem mniej czy bardziej rozwiniętym, odpowiednio zagospodarowanym, lecz usytuowanie na nim granicy (lub gdy już istnieje, ale następuje zmiana jej funkcji) pociąga za sobą niekorzystne zmiany na obszarze przygranicznym, prowadząc do jego stagnacji a nawet depresji w zakresie rozwoju regionalnego (Kałuski 1988). Z taką sytuacją mieliśmy do czynienia na obszarze przygranicznym wzdłuż naszej granicy zachodniej.

Obecny obszar zachodniej strefy przygranicznej od dawna należał do słabiej zagospodarowanych, a pod względem poziomu i dynamiki rozwoju, w porównaniu z innymi regionami Rzeszy, należał wręcz do upośledzonych. Rozwojowi ekonomicznemu tego obszaru nie sprzyjały słabe gleby, duże zalesienie, brak odpowiednio rozwiniętej infrastruktury, stosunkowo słabo rozwinięte osadnictwo (zwłaszcza brak większych miast) oraz peryferyjne położenie wobec głównych centrów gospodarczych Rzeszy, co w sumie nie zachęcało do inwestowania na tym terenie. Nałożenie się wielu niekorzystnych czynników sprawiło z kolei, że obszar ten stał się mało atrakcyjny nie tylko dla ludności z zewnątrz, aby napływać na ten teren, ale przede wszystkim dla ludności miejscowej. Stąd już w okresie międzywojennym był on obszarem emigracyjnym. Ludność w poszukiwaniu pracy i odpowiednich warunków życia emigrowała z tego terenu. Odpływu ludności nie powstrzymywały nawet działania aktywizacyjne w postaci specjalnych funduszy, obniżenia taryf przewozowych, czy wznoszenia nowych inwestycji. Większe ożywienie w postaci wzrostu zaludnienia następuje bezpośrednio przed wybuchem wojny i w czasie jej trwania, a powodem tego była ucieczka ludności niemieckiej na wschód (właśnie na teren obecnego obszaru przygranicznego) w związku z bombardowaniami środkowych i zachodnich obszarów Rzeszy. W wyniku sprowadzenia dużej liczby robotników z innych regionów Niemiec jak i podbitych przez Niemców obszarów zlokalizowano tu i rozbudowano szereg zakładów przemysłowych. Z jednej strony poprawiło to sytuację niektórych miejscowości w zakresie uprzemysłowienia i ogólnego rozwoju gospodarczego, z drugiej natomiast stały się one obiektem czę-

¹ W artykule wykorzystano wyniki wieloletnich badań autora nad szeroką problematyką granicy i pogranicza polsko-niemieckiego.

stych nalotów lotnictwa aliantów i dodatkowych zniszczeń. W sumie Polska przejmując ziemie nad Odrą i Nysą Łużycką, odziedziczyła tereny nie tylko stosunkowo słabo zagospodarowane ale i dodatkowo silnie zniszczone w wyniku działań militarnych.

Stopień zniszczeń w obszarze przygranicznym Polski południowo-zachodniej był zróżnicowany i diametralnie odmienny. O ile tereny położone wzdłuż granicy z Czechami (Sudety) uniknęły zniszczeń w wyniku działań militarnych, o tyle na terenie zachodniego pogranicza należały one do największych na ziemiach polskich.

Stosunkowo słaby, jak na możliwości tego regionu, stopień rozwoju gospodarczego i zagospodarowania przestrzennego przed wojną oraz wysoki stan zniszczeń w trakcie działań militarnych w bardzo dużym stopniu rzutowały na późniejszy rozwój tego obszaru (Kociszewski 1983). Ponadto dodatkowym czynnikiem osłabiającym jego rozwój były konsekwencje wynikające z ustanowienia granicy państwowej na tym terenie (Eberhardt 2013).

Jakie skutki pociągnęło za sobą ustanowienie granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, na obszarach już zagospodarowanych? Ograniczając się do najważniejszych przeobrażeń, które wywarły największe wpływ na spójność terytorialną pogranicza, wymienić można zmiany w sieci osadniczej, transportowej, infrastrukturze przemysłowej i komunalnej. Ważną rolę odegrały także zmiany w sferze społecznej, zwłaszcza ludnościowej.

KONSEKWENCJE USTALENIA GRANICY POLSKO-NIEMIECKIEJ

Zmiany w sieci osadniczej

Jeśli chodzi o zmiany w strukturze sieci osadniczej pod wpływem ustanowienia granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, to dotyczyły one głównie (Ciok 1990):

1. Zmian w randze i kolejności poszczególnych osiedli na skutek spadku zaludnienia i podziału niektórych miast granicą państwową. Po stronie polskiej pozostawały najczęściej przedmieścia miast (Zgorzelec, Słubice), rzadko ich centra (Gubin). Spadek liczby ludności wielu miast nadgranicznych przekraczał nawet 90%, np.: Zgorzelec ponad 94%, Gubin – 93%, Pieńsk – 90%.
2. Zmian rangi i kolejności poszczególnych osiedli na skutek zniszczeń wojennych. Straty w zabudowie Kostrzyna, Gubina wyniosły w granicach 90-95% a Krosna Odrzańskiego, Ośna czy Przewozu 60-85%. Wiele z tych miast zostało również zniszczonych już po wojnie, czy to ze względu na brak środków czy niechęć lub brak wiary, że te miasta będą polskie, nie odbudowywano ich. W późniejszym okresie usuwano mniej czy bardziej zniszczone budowle, a na ich miejsce powstawały standardowe bloki zmieniając oblicze i charakter dawnych miast. Obraz zniszczeń substancji mieszkaniowej w wielu miastach widoczny jest do dzisiaj w postaci niezabudowanych placów, pojedynczych parceli pomiędzy istniejącą zabudową, w miejsce których wchodzi tzw. zabudowa

plombowa. Silnie zniszczony został również przemysł dający podstawę rozwoju miast. Średnio w całym ówczesnym woj. zielonogórskim ok. 80% zakładów przemysłowych uległo zniszczeniu (w Gubinie nawet 100%), zdemontowano i wywieziono wiele maszyn i urządzeń. Dużym zniszczeniom uległy również wsie obszarów przygranicznych, przy czym straty nie ograniczały się tu jedynie do substancji mieszkaniowej i gospodarczej, ale dotyczyły całej infrastruktury rolnej.

3. Zmian w wielkości i kształcie obszarów obsługi na skutek rozbitcia wykształconych układów osadniczych, tj. podzielenia zarówno regionalnej sieci osadniczej, jak też układów lokalnych (w tym i układów produkcyjno-osadniczych).
4. Zmian kierunków ciężarów zarówno poszczególnych ośrodków, jak i całej sieci osadniczej na obszarze obecnej strefy przygranicznej. Przed wojną osiedla po obu stronach Odry i Nysy Łużyckiej wykazywały orientację wielokierunkową, gdyż rzeki te nie stanowiły wystarczającej bariery dla ograniczenia ich kierunków powiązań, stąd też i cały układ ciążył gospodarczo i administracyjnie do większych ośrodków znajdujących się obecnie na terenie Niemiec. Dopiero ustanowienie granicy państwowej na Odrze i Nysie Łużyckiej zmieniło w zasadniczy sposób orientację osiedli w układzie sieci osadniczej rejonu przygranicznego na jednokierunkowe, tj. do wewnątrz obu krajów. Sieć osadnicza, funkcjonująca do tej pory na obszarze „otwartym” po ustanowieniu granicy stała się teraz peryferyjną z wszystkim tego faktu konsekwencjami.

Po wojnie sieć osadnicza w rejonie strefy przygranicznej musiała organizować się w nowych warunkach polityczno-gospodarczych. Ważną rolę odegrało tu Ministerstwo Ziem Odzyskanych, powołane już w listopadzie 1945 r., którego kompetencje były bardzo szerokie i obejmowały praktycznie wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego, w tym również organizację polskiego osadnictwa na tych terenach. W kwestii tej ministerstwo było m.in. głównym podmiotem regulującym tempo i zakres ruchów migracyjnych, opracowywało plany ich zagospodarowania, prowadziło planową akcję osiedleńczą. W miarę zaludnienia i zagospodarowywania poszczególnych osiedli rosła ich ranga i wielkość, następowała ich reorientacja i zmiana funkcji. Sieć osadnicza zaczęła więc kształtować się, a w zasadzie odtwarzać, na nowo.

Zmiany w sieci transportowej

Bardzo radykalne cięcia nastąpiły w układzie komunikacyjnym, w dużym stopniu naruszając spójność tej sieci (Ciok 1996, Lijewski 1995). Świadczy o tym m.in.:

1. występowanie izolowanych węzłów (miast i ośrodków gminnych), które nie mają połączeń kolejowych (np. Cybinka, Gozdnicza, Słubice),
2. istnienie wielu podukładów nie połączonych ze sobą na obszarze strefy przygranicznej,
3. brak bezpośrednich połączeń między miastami przygranicznymi, np. Zgorzelec - Gubin, Gubin - Słubice, Słubice - Kostrzyn itd.

Brak tych połączeń wynika przede wszystkim z układu linii kolejowych, które

zbudowane były jeszcze przed wojną i biegną głównie równoleżnikowo w kierunku wschód – zachód. Ponadto jak już wspomniano, w wyniku podziału miast nadgranicznych, głównie ich centra, w tym i stacje kolejowe, pozostały po stronie Niemiec. Ponieważ rzeki (Odra i Nysa Łużycka) stanowiły wyraźne przeszkody komunikacyjne, odcinki linii kolejowych w układzie południkowym (łącznie te miasta nadgraniczne) prowadzono tak, aby nie przekraczać tych rzek. Ustalenie granicy państwowej na wspomnianych rzekach sprawiło, że połączenia te znalazły się również po stronie Niemiec (Kałuski, 1992, 1994).

Nieco lepiej przedstawia się sytuacja w sieci drogowej choć i w tym przypadku trudno mówić o pełnej integracji systemu komunikacyjno-osadniczego. Główne węzły obszaru (miasta) połączone są w większości odcinkami dróg drugorzędnych (drogi główne pozostały po drugiej stronie granicy, podobnie jak odcinki linii kolejowych), brak jest bezpośrednich połączeń między miastami nadgranicznymi, miasta są węzłami niskiej rangi (często mają jedną parę dróg) itd.

Zmiany w infrastrukturze przemysłowej i komunalnej

Ustalona po II wojnie światowej zachodnia granica państwa przecięła również istniejące, liczne połączenia infrastrukturalne, które przebiegały głównie równoleżnikowo, w kierunku wschód - zachód, odcinając wiele miejscowości od źródeł zasilania czy dzieląc domknięte funkcjonalnie regiony ekonomiczne. Typowym przykładem takiego podziału jest rejon Turowszowa, gdzie funkcjonujący tu ośrodek wydobywco-produkcyjny rozdzielony został granicą państwową na dwie części; po stronie niemieckiej pozostała elektrownia, warsztaty naprawcze, magazyny i zakłady chemiczne, natomiast po stronie polskiej – kopalnia węgla brunatnego. Jednak zarząd nad kopalnią przejęły władze Polski dopiero w 1947 r. Do tego czasu eksploatacją złoża węgla brunatnego zajmowali się fachowcy niemieccy pod nadzorem administracji radzieckiej, którzy zajmowali się przede wszystkim sprawami jakości i pomiarów węgla, gdyż inny trafiał do elektrowni, inny do brykietowni. W 1958 r. Rada Ministrów podjęła decyzję o budowie w tym rejonie dużego kombinatu górniczo-energetycznego w Turowszowie. W owym czasie była to największa inwestycja energetyczna w Europie. Zmodernizowano i rozbudowano odkrywkę Turów I (tą, która pozostała po stronie polskiej), zbudowano nowoczesną odkrywkę Turów II, elektrownię Turów w Trzcincu, zakłady naprawcze w Zgorzelcu, które następnie rozwinęły się w fabrykę maszyn górniczych oraz połączono systemy energetyczne Polski i NRD przez rozdzielnię w Mikułowej. W tej sytuacji, do czasu wybudowania i uruchomienia pierwszego turbozespołu elektrowni „Turów”, kopalnia praktycznie pracowała wyłącznie na potrzeby elektrowni i brykietowni w Hirschfelde (węgiel do tej elektrowni dostarczany był praktycznie aż do 1982 r.).

Nowa granica pozostawiła także po stronie niemieckiej wiele urządzeń komunalnych, np. wodociągi, gazownie, oczyszczalnie ścieków, co wymagało importu wody lub gazu do momentu wybudowania własnych urządzeń komunalnych. Dotyczy to głównie miast podzielonych granicą państwową.

Wzrost integralności Ziemi Odzyskanych

Po krótkim okresie niepewności rozpoczęła się stabilizacja granicy zachodniej i odbudowa zniszczeń powstałych w wyniku działań wojennych oraz intensywny rozwój szeregu zjawisk w strefie przygranicznej, co spowodowało wzrost stopnia spójności terytorialnej jak i integralności tych ziem z resztą kraju. Wpłynęły na to przynajmniej trzy czynniki:

1. społeczny – przesiedlenie ludności niemieckiej z terenów odzyskanych i zasiedlenie ich ludnością polską. Nie uwzględniając ludności niemieckiej, która opuściła tereny polskie samorzutnie, czy w myśl zarządzeń ewakuacyjnych władz hitlerowskich jeszcze w trakcie trwania wojny, przesiedleniu do końca 1950 r. podlegało ponad 3156,6 tys. Niemców i dodatkowa liczba 300 tys. w latach 1954-1959. W wyniku przeprowadzonych przesiedleń ludności niemieckiej z jednej strony i napływu ludności polskiej z drugiej, oblicze narodowościowe tych ziem uległo gruntownej zmianie. Podczas, gdy pierwszy spis ludności (1.02. 1946) wykazał 5 mln osób zamieszkałych na Ziemiach Odzyskanych, w tym 2,9 mln Polaków (na Ziemiach Zachodnich ponad 1 mln) i 2,1 Niemców, to już 1.10. 1948 r. Polacy stanowili 5,6 mln osób na ogólną liczbę 5,7 mln ludności. W wyniku stałego napływu nowych osadników w stosunkowo krótkim czasie nastąpiła prawie całkowita wymiana ludności i zmiana struktury narodowościowej. Ludność autochtoniczna w 1950 r. stanowiła zaledwie około 2% ogółu ludności strefy przygranicznej, podczas gdy dla całego obszaru Ziemi Odzyskanych blisko 20%, a np. w woj. opolskim – 54%, katowickim aż 62,7%. Dalszy intensywny wzrost zaludnienia spowodowany był już nie tyle napływem ludności z zewnątrz, ile szybkim przyrostem naturalnym (Kosiński 1960),
2. ekonomiczny – integracja ekonomiczna Ziemi Odzyskanych z resztą kraju i wzrost uprzemysłowienia i urbanizacji. Z zaludnieniem przez naród polski opustoszałych i zniszczonych Ziemi Odzyskanych wiąże się problem ich zagospodarowania. Już w końcu 1945 r. powołano Ministerstwo Ziemi Odzyskanych, którego celem była integracja ekonomiczna i kulturalna tych ziem z resztą kraju. To bardzo trudne zadanie, wynikające m.in. z olbrzymich zniszczeń wojennych (np. produkcja zakładów przemysłu ciężkiego spadła do 40% stanu przedwojennego), zaczęto realizować z dużym przyspieszeniem. Wymownym tego przykładem były duże nakłady inwestycyjne, które w latach 1946-1949 zamykały się liczbą 39% ogólnych nakładów w kraju. Podobnie szybkie przemiany wystąpiły na płaszczyźnie społecznej, doprowadzając do wzrostu integracji kulturalnej i kulturowej tych ziem dzięki powstaniu szeregu instytucji i obiektów użyteczności publicznej (placówek kulturalnych, oświatowych i in.).
3. polityczny - powstanie Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Po II wojnie światowej na mapie Europy zaszły duże zmiany geograficzno-polityczne granic państwowych. Dotyczy to także polskiej granicy zachodniej, gdzie niewątpliwym czynnikiem umacniania pozycji granicy zachodniej był fakt powstania NRD. Tak więc już od początku powstania państwa o tym samym ustroju

stworzyło możliwości wzajemnej współpracy nie tylko w skali kraju, ale przede wszystkim w skali regionalnej, regionów przygranicznych.

UWARUNKOWANIA ROZWOJU W OKRESIE POWOJENNYM

Bardzo ważną rolę w rozwoju pogranicza polsko-niemieckiego w okresie powojennym odegrały procesy społeczne, ekonomiczne, polityczne w kraju jak i na arenie międzynarodowej, a które mają nieco inną specyfikę na tego typu obszarach w związku z istnieniem granicy państwowej.

Każda granica polityczna w większym lub mniejszym stopniu jest barierą ograniczającą przepływ ludzi, towarów, pieniądza itp. Stopień w jakim pełni one funkcję bariery zależy jest od szeregu czynników, w tym przede wszystkim od sytuacji międzynarodowej, istnienia różnego typu układów politycznych, ekonomicznych, stanu wzajemnych stosunków panujących pomiędzy sąsiadującymi ze sobą państwami, zmiany sytuacji ekonomicznej, politycznej, ideologicznej graniczących ze sobą państw itp. Oczywiście funkcja jaką spełnia granica polityczna nie jest stała, raz na zawsze ustalona, podlega ona zmianom (Komornicki 1999). Charakterystycznym przykładem zmian funkcji granicy w czasie jest polska granica zachodnia, gdzie, wraz ze zmianą stosunków pomiędzy oboma państwami, zmianie podlegała też funkcja granicy. W pierwszych latach powojennych była ona granicą zupełnie nieprzepuszczalną, by z upływem czasu, wraz ze wzrostem powiązań gospodarczych, społecznych, politycznych, kulturalnych stać się granicą łatwo przepuszczalną we wzajemnych kontaktach po 1972 r. a po wejściu do układu z Schengen prawie nieodczuwalną (por. ryc. 1). W zależności od charakteru tych zmian w rozwoju pogranicza wyróżnić można kilka etapów (Ciok 2004).

Etap I (1945–1950)

Etap pierwszy przypada na wczesne lata powojenne aż do podpisania układu zgorzeleckiego (1950). Granica w tym czasie jest barierą silnie sformalizowaną, tym nie mniej istnieją pomiędzy obszarami po obu jej stronach powiązania natury gospodarczej. Są to powiązania wymuszone, spowodowane tym, że ustalona po II wojnie światowej granica państwowa przecięła istniejące tu wcześniej, biegnące równoleżnikowo, połączenia infrastrukturalne, odcinając w ten sposób wiele miejscowości od źródeł zasilania czy dzieląc domknięte funkcjonalnie regiony ekonomiczne. Przykładem takiego podziału mogą być opisane wcześniej miasta przygraniczne czy rejon Turoszowa.

Funkcję granicy jako bariery, w tym okresie, dobrze określa stan stosunków pomiędzy obu, sąsiadującymi ze sobą narodami i państwami. Po zakończonej wojnie, po obu stronach granicy znalazły się wrogie sobie narody. Po stronie polskiej byli to przybysze głównie z centralnej i wschodniej Polski, którzy w ramach zasiedlania i zagospodarowywania Ziemi Odzyskanych przybyli na te tereny mając

jak najgorsze opinie o Niemcach, natomiast po stronie niemieckiej - ludność w dużej części przesiedlona z obszarów przyznanych Polsce, stąd również bardzo niechętna, delikatnie mówiąc, Polakom. Tak ukształtowany stan stosunków w strefie przygranicznej nie mógł sprzyjać nawiązywaniu współpracy, a nieznaczące kontakty jakie miały tu miejsce nacechowane były rezerwą, nieufnością, uprzedzeniami. Próby nawiązania szerszej współpracy w regionach przygranicznych miały wyłącznie charakter polityczny i podejmowane były przez organizacje polityczne i organa państwowe (po powstaniu NRD). Próby te polegały na organizowaniu spektakularnych imprez, spotkań, manifestacji, akademii itp. celem których było przekonanie ludności po obu stronach granicy o trwałej, sprawiedliwej, bezpiecznej i nienaruszalnej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej oraz konieczności nawiązywania dobrosąsiedzkiej współpracy.

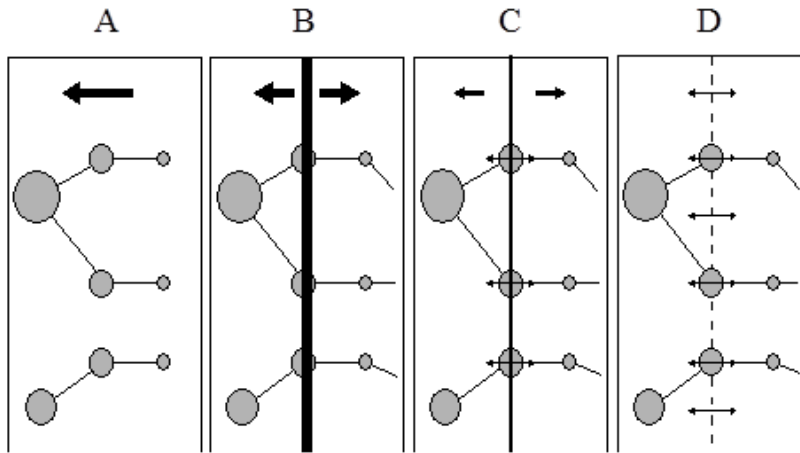
Funkcję granicy zachodniej jako bariery podkreśla również działalność władz państwowych w strefie przygranicznej polegająca na przeprowadzaniu weryfikacji ludności i wysiedleniu jej poza ten obszar, a powiaty nadgraniczne przeznaczone zostają na tzw. osadnictwo wojskowe. Wszelka działalność i poruszanie się w strefie przygranicznej było bardzo ograniczone i poddane ścisłej kontroli.

Etap II (1951–1960)

Jakkolwiek stosunki polityczne i prawne, z niemiecką administracją miały miejsce jeszcze w okresie istnienia radzieckiej strefy okupacyjnej, to jednak dopiero układ zgorzelecki otworzył możliwości wzajemnej współpracy pomiędzy obu państwami oraz ich obszarami przygranicznymi. Jednak granica w dalszym ciągu jest nieprzepuszczalna a nawet wzrasta stopień jej formalizacji. Wiąże się to zarówno z sytuacją wewnętrzną obu krajów (1953 r. w NRD i 1956 r. w Polsce) jak i międzynarodową (okres zimnej wojny, odradzanie się rewizjonizmu i in.), a które to w znacznym stopniu mają wpływ na sytuację, zwłaszcza w obszarach przygranicznych, gdzie dochodzi do wzrostu „czujności” po obu stronach granicy, a tym samym osłabienia i tak jeszcze niewielkiej współpracy. Prowadzenie kampanii rewizjonistycznej spowodowało tylko wzmożenie uczucia wzajemnej nieufności i antagonizmu pozostawiając długotrwałe ślady w świadomości obu narodów. W narodzie niemieckim podtrzymywało nadzieję na odzyskanie utraconych miejsc dotychczasowego zamieszkania, a w polskim – poczucie tymczasowości, niepewności pobytu na Ziemiach Odzyskanych. Początek tego etapu to ważny, ale chyba i najtrudniejszy, okres stosunków politycznych, społecznych, gospodarczych.

Dopiero poprawa sytuacji międzynarodowej w II połowie lat 50-tych sprawia, że nawiązana zostaje szersza współpraca m.in. pomiędzy obszarami przygranicznymi, przez co funkcja granicy jako bariery słabnie. Do zyskujących coraz większą popularność form współpracy zaliczyć można: wspólne uczestnictwo w ważnych wydarzeniach politycznych, organizowanie wspólnych imprez dla dzieci i młodzieży, wymianę grup środowiskowych, współpracę pomiędzy miastami granicznymi (Zgorzelec – Görlitz, Sieniawka – Zittau, Słubice – Frankfurt) czy województwami i okręgami przygranicznymi (woj. wrocławskie – okręg drezdeński, woj.

Ryc.1. Schemat powiązań funkcjonalno-przestrzennych na pograniczu polsko-niemieckim
Oznaczenia: A – do 1945 r, B – 1945 r, C – 1945-lata 90-te, D – po wstąpieniu do UE

Fig.1. The diagram of functional-spatial connections in the Polish-German borderland
Description: A – until 1945, B – 1945, C – 1945- the 90's, D – following accession to the EU

zielonogórskie – okręg Cottbus i Frankfurt nad Odrą, woj. szczecińskie – okręg Neubrandenburg a później Rostock). Bardzo dużą rolę w nawiązaniu współpracy przygranicznej i w dalszym osłabieniu granicy jako bariery odegrały rzeki Odra i Nysa Łużycka. Ponieważ stanowią one zarazem granicę państwową, użytkowanie ich wód przez którąkolwiek ze stron, wymagało zgody strony drugiej. Stąd koniecznym było powołanie wspólnych komisji (organów), zadaniem których było opracowanie zasad użytkowania wód a więc zasad dotyczących żeglugi, produkcji energii elektrycznej, wykorzystania ich dla celów przemysłowych, rolnictwa, komunalnych a także ich ochrony przed zanieczyszczeniem.

Rozwój wymienionych form współpracy w tym okresie był możliwy głównie dzięki układowi zgorzeleckiemu, który zapowiadał m.in. (art. 6) zawarcie porozumienia w sprawie przejść granicznych, małego ruchu granicznego i żeglugi na wodach pasa granicznego.

Etap III (1961–1971)

Etap trzeci przypada na lata sześćdziesiąte. Jest to okres dalszych zmian samej granicy jak i w strefie przygranicznej na skutek podjętych na początku lat 60-tych decyzji znoszących szereg ograniczeń wojskowych i administracyjnych na tych obszarach, a zwłaszcza dotyczących ruchu ludności. Innym ważnym momentem wspierającym te zmiany było podpisanie między obu sąsiadującymi ze sobą krajami układu sojuszniczego o współpracy, przyjaźni i pomocy wzajemnej (1967 r.). Układ ten stworzył szersze możliwości dalszej współpracy państw, a zwłaszcza obszarów przygranicznych. Wzmogły się kontakty nie tylko instytucjonalne ale przede wszystkim personalne. Wyrazem tego może być chociażby aż 14-krotny

wzrost ruchu turystycznego po stronie przyjazdów i 6-krotny po stronie wyjazdów – między obu krajami. Do tej pory ruch ten był niewielki; Niemcy (pomijając ograniczenia w ich wyjazdach zagranicznych) kierowali się głównie na południe Europy, a Polacy do Czechosłowacji (na dominację tego kierunku miało wpływ istnienie w obszarach przygranicznych obu państw, tzw. pasa konwencji turystycznej). Jednak już od 1966 r. w globalnym zagranicznym ruchu turystycznym Polski dominuje wymiana turystyczna z NRD.

W okresie tym ujawnia się nowe zjawisko, które mogło powstać w wyniku dalej posuniętej współpracy i większej „otwartości” granicy, tj. zatrudnienie obywateli polskich w ramach tzw. małego ruchu granicznego bezpośrednio na obszarze przygranicznym z byłą NRD. Formalną podstawą zatrudnienia polskich obywateli, mieszkańców strefy przygranicznej, w uspołecznionych zakładach pracy Niemiec, stanowiły porozumienia jakie prezydium wojewódzkich rad narodowych województw nadgranicznych zawarły z radami poszczególnych okręgów po drugiej stronie granicy i dotyczyły one zarówno przeszkolenia jak i zatrudnienia przede wszystkim kobiet. Porozumienie było korzystne dla obu stron: stronie niemieckiej zapewniało złagodzenie deficytu siły roboczej, a polskiej – zahamowanie odpływu ludności ze strefy przygranicznej i częściowe zatrudnienie, istniejącej nadwyżki kobiecej siły roboczej, zwłaszcza w rejonie zgorzelecko-turoszowskim.

Poszerzenie i pogłębienie związków pomiędzy obszarami przygranicznymi stanowiło podstawę wprowadzenia pod koniec tego okresu jeszcze wyższej formy kontaktów, tj. „otwarcie” granicy i swobodny przepływ ludzi, towarów, pieniędzy, informacji itp.

Etap IV (1972–1980)

Etap czwarty obejmuje okres o najszerzych i najintensywniejszych kontaktach pomiędzy obu państwami jak i ich obszarami przygranicznymi. Okres ten miał trzy fazy w rozwoju wzajemnych stosunków. Pierwsza to początek lat 70-tych kiedy to następuje otwarcie granicy państwowej (1 I 1972 r.) i praktycznie bezproblemowe jej przekraczanie (zniesiony został obowiązek posiadania paszportów i wiz, wystarczył jedynie dokument tożsamości – dowód osobisty). W myśl zawartej umowy prawie każdy obywatel mógł dowolną ilość razy przekroczyć granicę i przebywać na terytorium drugiego państwa przez okres trzech miesięcy. Efektem wprowadzenia tych udogodnień był niespotykany dotąd wzrost masowych kontaktów różnych organizacji, instytucji a przede wszystkim obywateli obu krajów. W ciągu jednego tylko roku (1972) nastąpił aż 48-krotny wzrost liczby osób przekraczających granicę (po stronie wyjazdów) i ponad 12-krotny po stronie przyjazdów. Średniorocznie granicę państwa w obie strony przekracza więc kilkadziesiąt milionów osób. Dla lepszego uzmysłowania skali zjawiska można podać, że na jednym tylko przejściu granicznym w Zgorzelcu w ciągu tylko jednej doby średnio granicę państwową przekraczało aż 33,5 tys. osób.

Obok ułatwień paszportowych zniesione zostają również ograniczenia celne i dewizowe, co pozwalało na zakup nieograniczonej ilości waluty sąsiedniego

kraju i swobodny przewóz dużej ilości towarów przez osoby indywidualne. Ale ułatwienia celno-dewizowe wpłynęły również na rozwój wymiany towarowej pomiędzy przygranicznymi przedsiębiorstwami i organizacjami handlowymi, a więc wymiany niejako poza planami handlu zagranicznego opracowywanego centralnie (Werwicki, Powęska 1993).

Wśród różnego typu powiązań obszarów po obu stronach granicy na szczególną uwagę zasługują kontakty personalne, indywidualne (turystyka, małżeństwa mieszane, praca zarobkowa i in.), które w tym czasie wyraźnie dominują, usuwając na dalszy plan kontakty formalne. Te ostatnie ulegają jeszcze większemu osłabieniu, a niekiedy zerwaniu i zanikowi, w związku z reformą podziału terytorialnego kraju (1975 r.). Jest to właśnie druga faza czy moment w rozwoju wzajemnych kontaktów w tym okresie. W wyniku przeprowadzonej reformy powstały nowe województwa, a inne uległy zmniejszeniu lub też zostały „odsunięte” od granicy państwowej (np. wrocławskie). Dotychczasowe umowy o współpracy i wszelkiego rodzaju kontakty instytucjonalne praktycznie stały się nieaktualne i zachodziła konieczność nawiązania ich od nowa w nowym układzie wojewódzkim. W tym czasie obserwuje się też stopniowy spadek liczby osób przekraczających granicę, zwłaszcza po stronie wyjazdów z Polski, co wynika przede wszystkim z wprowadzenia ograniczeń celnych i dewizowych oraz możliwości wyjazdów do innych krajów również na podstawie dowodów osobistych.

Trzecia faza wzajemnych kontaktów w tym okresie to koniec lat 70-tych, charakteryzująca się osłabieniem wielu form współpracy z związku z narastającymi trudnościami gospodarczymi i zmianami politycznymi w kraju co powoduje wprowadzenie ponownie różnych ograniczeń przy przekraczaniu granicy.

Etap V (1981–1990)

Etap piąty obejmuje lata po 1980 r. do momentu zjednoczenia obu państw niemieckich. Osłabienie współpracy i powiązań pomiędzy obu krajami pod koniec lat 70-tych ma swoje przedłużenie a nawet ulega zawieszeniu na początku lat 80-tych. Na okres ten przypada w Polsce kryzys społeczno-gospodarczy oraz radykalne przeobrażenia polityczne co odbija się automatycznie na wzajemnych kontaktach. To ze strony byłej NRD w październiku 1980 r. następuje zerwanie „otwartej granicy”, która od tego momentu staje się ponownie barierą dla różnych form powiązań. Konsekwencją tych decyzji jest wstrzymanie masowego ruchu turystycznego, ograniczenie powiązań pomiędzy instytucjami, przedsiębiorstwami aż do całkowitego praktycznie zamrożenia kontaktów w okresie istnienia stanu wojennego w kraju. Ponadto dodatkowym elementem, który się ujawnił w połowie lat 80-tych, a który również zaważył na wzajemnych stosunkach był konflikt graniczny na wodach Zalewu Szczecińskiego i Zatoki Pomorskiej. Dopiero spotkania na najwyższym szczeblu powodują „odblokowanie” pewnych form współpracy (np.: organizowanie kolonii i ochotniczych hufców pracy dla dzieci i młodzieży, wzrost zatrudnienia polskich specjalistów na licznych budowach, przywracanie możliwości wyjazdów i przyjazdów, co powodowało wzrost zagranicznego in-

dywidualnego ruchu turystycznego itp.) lecz kontakty te nie osiągnęły już stanu wcześniejszego.

Etap VI (1990–2004)

Nowy okres we wzajemnych kontaktach i współpracy obszarów przygranicznych rozpoczął się na początku lat 90-tych. Jest to okres, w którym wystąpiły duże zmiany jakościowe w naszej części Europy; nastąpiło zjednoczenie Niemiec, likwidacji uległa RWPG i Układ Warszawski, zmieniło się położenie geopolityczne Polski. Ponadto zmiany wewnątrz naszego kraju, zmiana ustroju społeczno-gospodarczego, liberalizacja przepisów o działalności gospodarczej, zniesienie wiz i in. pociągnęły za sobą wzrost aktywności i powiązań między obszarami przygranicznymi. Początkowo nawiązywanie współpracy zagranicznej na szczeblu regionalnym i lokalnym przez różne podmioty wyprzedzało uregulowania prawne. Prowadziło to często do wielu niejasności w kwestiach uprawnień co do nawiązywania formalnych kontaktów jak i zawierania umów z partnerami zagranicznymi. Dlatego też bardzo pilną sprawą było ustanowienie odpowiednich ram prawnych dla takiej działalności w regionach przygranicznych.

Ważną rolę we właściwym kształtowaniu wzajemnych stosunków pomiędzy sąsiadującymi ze sobą państwami, w tym ich strefami przygranicznymi, odgrywają różnego rodzaju umowy i traktaty, w których regulowane są również m.in. kwestie współpracy. Polska i Niemcy zawarły właśnie w tym czasie dwa takie traktaty, tj. tzw. traktat graniczny i traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy; pierwszy z nich podpisany został 14 XI 1990 r. a drugi 17 VI 1991 r., oba ratyfikowały parlamenty w X 1991 r. a weszły w życie w I 1992 r. To właśnie w tych traktatach obszarom przygranicznym przyznana została rola wiodąca w budowaniu nowych stosunków polsko-niemieckich. Regionom przygranicznym i współpracy między nimi poświęcony jest cały 12 artykuł wspomnianego traktatu o dobrym sąsiedztwie. Praktycznym potwierdzeniem zawartych traktatów było powołanie Polsko-Niemieckiej Komisji Międzynarodowej do Spraw Współpracy Regionalnej i Przygranicznej. Komisja ta na swym inauguracyjnym posiedzeniu w Görlitz (kwiecień 1991 r.) powołała Komitet do Spraw Współpracy Przygranicznej i Komitet do Spraw Współpracy Regionalnej, a pod koniec 1994 r. Komitet ds. Programowania i Monitorowania Programu PHARE – *Cross-Border Cooperation*, natomiast w maju 2000 r. włączono do Komisji czwarty Komitet, który do tej pory funkcjonował samodzielnie, tj. Komitet ds. Gospodarki Przestrzennej. Na granicy polsko-niemieckiej powstały także cztery euroregiony (najstarszy „Nysy” i późniejsze: „Sprewa-Nysa-Bóbr”, „Pro Europa Viadrina” i „Pomerania”). Przedmiotem działalności Komisji jak i jej Komitetów oraz grup roboczych i euroregionów jest szerokie spektrum problemów natury społecznej, gospodarczej, kulturalnej, finansowej, politycznej, z zakresu ochrony środowiska, zasobów naturalnych, planowania przestrzennego, polityki regionalnej itp. (Miszczuk 1996; Palmowski 2000).

Etap VII (po 2004 r.)

Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej i Układu z Schengen nasza granica zachodnia stała się granicą wewnętrzną; zniesiona została jakakolwiek kontrola i można przekraczać granicę w dowolnym miejscu i czasie. Dużym wsparciem dla rozwoju pogranicza polsko – niemieckiego w tym okresie były specjalne programy i środki z funduszy strukturalnych. Polska w latach 2004-2006 na realizację programu Interreg IIIA otrzymała 196,1 mln Euro, z czego na wsparcie współpracy transgranicznej przeznaczono nieco ponad 149 mln Euro, w tym na granicę zachodnią blisko 73 mln Euro. Natomiast w perspektywie finansowej 2007-2013 Polska otrzymała w ramach Europejskiej Współpracy Terytorialnej 558 mln Euro w tym na współpracę transgraniczną 78,6% środków; najwięcej środków (ok. 170 mln Euro) zapisano na pogranicze polsko-niemieckie, w tym na realizację programu woj. zachodniopomorskie – Meklemburgia Pomorze Przednie (ok. 50 mln), woj. lubuskie – Brandenburgia (ok. 50 mln) i woj. dolnośląskie – Saksonia (ok. 70 mln).

Dzięki środkom pomocowym i strukturalnym oraz intensywniejszej współpracy transgranicznej powstała szansa na szybszą modernizację struktury gospodarczej i przestrzennej, a przez to podniesienie atrakcyjności lokalizacyjnej i konkurencyjności obszarów przygranicznych (Ciok i in. 2008). Korzyści przygranicznego położenia dostrzegane są przez coraz liczniejsze grupy inwestorów, którzy lokują tu swoje kapitały licząc na szybkie zyski, władza lokalna na wpływy z podatków do budżetu, a ogół społeczności na nowe miejsca pracy i rozwój obszaru. Przekształcenia strukturalne mogą przyczynić się do szybszego niwelowania gospodarczych i infrastrukturalnych dysproporcji w poziomie zagospodarowania obszarów przygranicznych i szybszego dostosowania się układów przestrzenno-funkcjonalnych, produkcyjnych i usługowych do standardów europejskich, a to z kolei może wywołać dalszy, większy napływ kapitału, nowych technologii, metod zarządzania na obszary przygraniczne.

Choć przedstawiono tylko niektóre zjawiska i procesy, jakie zachodzą na obszarze, na którym ustanowiona zostaje granica państwowa, łatwo zauważyć, że ich sytuacja jest dalej trudna i w porównaniu do obszarów po drugiej stronie granicy są one opóźnione w rozwoju i uważane za peryferyjne, nie tylko w sensie położenia geograficznego, ale i społeczno-ekonomicznego. Niektóre z miast nie osiągnęły stanu zaludnienia sprzed wojny, a spójność sieci transportowej a tym samym spójność i dostępność terytorium pogranicza jest dalej słaba. Stąd pojawiło się wiele koncepcji rozwoju, m.in.: „Koncepcja wspierania rozwoju regionu Odry”, bardziej znana pod nazwą Plan Stolpego czy Memoriał „Pogranicze niemiecko-polskie jako problem polityki regionalnej”, również bardziej znane pod inną nazwą, tj. Planu Willersa. Na podstawie porozumienia między Ministrem Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa a Federalnym Ministrem Gospodarki Przestrzennej, Budownictwa i Urbanistyki opracowane zostało w 1995 r. „Studium kierunkowe zagospodarowania przestrzennego obszaru wzdłuż granicy polsko-niemieckiej”. Natomiast w 2002 r. na posiedzeniu Polsko-Niemieckiego Komitetu ds. Gospo-

darki Przestrzennej w Rydzynie strona niemiecka wystąpiła z propozycją poszerzenia obszaru współpracy transgranicznej, tak aby objął on obszar w pięciokącie utworzonym przez miasta Berlin–Drezno–Wrocław–Poznań–Szczecin („Rozszerzony Polsko-Niemiecki Obszar Przygraniczny” lub „Dom Polsko-Niemiecki”) (Guz-Vetter 2007). Z kolei w 2006 r. powstało „Studium kierunkowe zagospodarowania przestrzennego obszaru wzdłuż granicy polsko-niemieckiej” opracowane w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie. Dwa najnowsze dokumenty z tego zakresu to: „Studium integracji przestrzennej polskiej części pogranicza Polski i Niemiec” oraz „Strategia Polski Zachodniej 2020 (dokument ten przyjęty przez RM w 2014 r. określa główne kierunki rozwoju oraz stanowi podstawę programowania działań operacyjnych na lata 2014-2020).

PODSUMOWANIE

Reasumując, na stan aktualnego zagospodarowania pogranicza polsko-niemieckiego, a tym samym jego spójności terytorialnej, duży wpływ miały:

1. sytuacja zastana, tj. majątek „odziedziczony” po wojnie wraz z bardzo wysokim stopniem zniszczenia w wyniku działań militarnych,
2. późniejsze działania aktywizacyjne (integracja gospodarcza z resztą kraju, zaawansowany w niektórych rejonach strefy przygranicznej proces industrializacji i urbanizacji itp.),
3. przygraniczne położenie i wiążące się z tym ograniczenia (istnienie granicy) i ułatwienia (współpraca transgraniczna),
4. wejście Polski do Unii Europejskiej i strefy Schengen, wykorzystanie funduszy strukturalnych.

Literatura

- Ciok S., 1990, Problematyka obszarów przygranicznych Polski Południowo-Zachodniej. Studium społeczno-ekonomiczne, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 1155, „*Studia Geograficzne*” XLVIII, Warszawa–Wrocław, 150 s.
- Ciok S., 1996, Spójność sieci transportowej na obszarze przygranicza zachodniego [w:] T. Lijewski i J. Kitowski (red.) *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG, T.II*, Warszawa–Rzeszów, 219-236.
- Ciok S., 2004, Pogranicze polsko-niemieckie. Problemy współpracy transgranicznej, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2603, 260 s.
- Ciok S., Dołzbłasz S., Leśniak M., Raczyk A., 2008, Polska – Niemcy. Współpraca i konkurencja na pograniczu, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 3064, „*Studia Geograficzne*” 81, 214 s.
- Eberhardt P., 2013, Linia Odry i Nysy Łużyckiej, jako zachodnia granica Polski – postulaty i urzeczywistnienia, *Prace Geograficzne IG i PZ PAN*, 242, 265-303.

- Guz-Vetter M., 2007, Pogranicze polsko-niemieckie w procesie integracji europejskiej, Zakład Zagospodarowania Przestrzennego, Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego UW, praca doktorska – maszynopis.
- Kałuski S., 1988, Granice polityczne w problematyce geografii regionalnej, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*, t. 124.
- Kałuski S., 1992, Rzeki graniczne a kształtowanie się więzi regionalnych w Europie, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, 175 s.
- Kałuski S., 1994, Rzeki a granice polityczne, [w:] J. Kultuniak (red.) Rzeki, Kultura – cywilizacja – historia, t. 3. Śląsk, Katowice, 67 – 84
- Komornicki T., 1999, Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990–1996, *Geopolitical Studies* vol. 5, IG i PZ PAN, Warszawa, 347 s.
- Kociszewski J., 1983, Zasiedlanie i zagospodarowanie Dolnego Śląska w latach 1945–1949 ze szczególnym uwzględnieniem regionu sudeckiego, „Monografie Śląskie” XXXVI, PAN, Oddział we Wrocławiu, Wrocław, 193 s.
- Kosiński L., 1960, Pochodzenie terytorialne ludności ziem zachodnich w 1950 r., *Dokumentacja Geograficzna IG PAN*, Warszawa 1960, 97 s.
- Lijewski T., 1995, Problemy komunikacyjne terenów przygranicznych w Polsce i Niemczech, [w:] Polska i jej współdziałanie transgraniczne z sąsiadami, IG i PZ PAN, Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski, Biuletyn Nr 10, cz. I. 123-130.
- Miszczuk A., 1996, Idea euroregionów i przykłady jej realizacji w Europie Zachodniej i w Polsce, [w:] M. Bałtowski (red.) Euroregion Bug, t.4, Lublin, 129-139
- Palmowski T., 2000, Rola regionów transgranicznych w procesie integracji Europy Bałtyckiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 242 s.
- Werwicki A., Powęska H., 1993, Rejony przejść granicznych jako obszary koncentracji handlu i usług – granica zachodnia, [w:] A. Stasiak, K. Miros (red.) Problematyka zachodniego obszaru pogranicza, IG i PZ PAN, Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski, Biuletyn Nr 1, Warszawa, 61-85.

Summary

This year marks the 70th anniversary of the end of WWII. One of the consequences of this fact was establishing a new course of the Polish-German borders on the Oder and Lusatian Neisse. The new borders had significant influence on the post-war development and spatial planning in the Polish-German borderland as well as its integration with the rest of the country. This article discusses the changes which took place as a result of the new border arrangement in the following areas:

- settlement network, and consisted in a) changing the rank and arrangement of particular housing estates as a result of decrease in their population, war damages and dividing some of the cities by a state border b) changes in the size and shape of service areas resulting from decomposition of the previously formed settlement arrangements and c) changes in the direction of flows both in particular areas as well as the whole of the settlement network of the present border zone,

- economy, consisting in e.g. a) dividing an extractive and manufacturing industrial district located near Turoszów into two parts by a state border b) leaving municipal equipment e.g. water supply infrastructure, gasworks, sewage treatment plants on the German side,
- transport infrastructure, which led to the formation of: a) isolated nodes which do not have railway connections, b) creating many transport subunits detached from one another in the border zone c) lack of direct connections between towns located near the border.

Changes in the relationships between neighbouring countries, reconstruction of war damages as well as intensive development of a number of phenomena in the borderlands led to increased territorial cohesion and integrating these regions with the rest of the country. The process came in a few stages which marked events important for the development of the borderland: the end of WWII, signing the Treaty of Zgorzelec, abolishing a number of military and administrative limitations in the borderland, „opening” of the border in 1972, socio-economic crisis and radical political transformation in the country, signing a border treaty by Poland and Germany and the Polish-German Treaty of Good Neighbourship and Friendly Cooperation, Poland’s accession to the European Union and the Schengen Agreement. The post-war analysis is preceded by a short description of the socio-economic situation of the area of the present borderland before WWII, when it was a coherent, undivided entity.